

УДК 130.2:008

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2023-1-26>

Арсен ГРЕБЕНЮК

кандидат філософських наук, доцент кафедри менеджменту освіти, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Винниченка 31, м. Луцьк, Україна, 43006

ORCID: 0000-0002-0620-5416

Бібліографічний опис статті: Гребенюк, А. (2023). Тенденції репрезентації псевдонауки в сучасній масовій культурі. *Fine Arts and Cultural Studies*, 1, 198–203, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2023-1-26>

ТЕНДЕНЦІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПСЕВДОНАУКИ В СУЧАСНІЙ МАСОВІЙ КУЛЬТУРІ

Середовище життя сучасної людини значною мірою перетворене наукою і результати наукової діяльності широко присутні в повсякденній активності суспільства. Наука в той же час обширна та динамічна, що зумовлює потребу в її редуції до простіших форм, які перебувають на межі культу, мистецтва, традиційної культури. Однією з таких форм є псевдонаука, специфічна своїм спрямуванням на підміну науки.

Мета статті полягає в визначенні суттєвих тенденцій репрезентації псевдонауки в контексті сучасної масової культури.

Науковою новизною є аналіз включеності псевдонауки до масової культури на основі її сучасних явищ, визначенні тенденцій її репрезентації, зумовлених поширенням екранних медіа.

У висновку визначено, що псевдонаука виникає як реакція на складність і незрозумілість науки широкому загалу та при цьому прагне замінити собою науку в пошуках раціонального знання. Описано головні тенденції в її репрезентації, котрі існують в масовій культурі. А саме підтвердження вже наявних уявлень, присутніх поза наукою; розвиток на субстраті готового знання; підвищена увага до незвичайного при нехтуванні типовим; звернення до сакрального, при цьому його профанація.

При тому, що псевдонаука існує як альтернатива академічній науці чи її заперечення, вона спирається на авторитетність науки, наслідуючи її зовнішні риси при відсутності наукової методології, та розвивається поза науковою спільнотою. Цим зумовлена потреба популяризації науки за участю публічних інтелектуалів як посередників між групами суспільства та формами знання.

Ключові слова: масова культура, сучасна культура, псевдонаука, наука, філософія культури, медіа, раціональність.

Arsen HREBENIUK

PhD in Philosophy of Culture, Cultural Anthropology, Associate Professor of the Department of Educational Management, the Volyn Institute of Postgraduate Pedagogical Education, 31 Vinnychenka Str, Lutsk, Ukraine, 43006

ORCID: 0000-0002-0620-5416

To cite this article: Hrebenuk, A. (2023). Tendencies of pseudo science representation in modern mass culture [Tendencies of pseudo science representation in modern mass culture]. *Fine Arts and Cultural Studies*, 1, 198–203, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2023-1-26>

TENDENCIES OF PSEUDO SCIENCE REPRESENTATION IN MODERN MASS CULTURE

The living environment of modern human has been largely transformed by science, and the results of scientific activity are widely present in the everyday activity of society. At the same time, science is extensive and dynamic, which leads to the need for its reduction to simpler forms that are on the border of cult, art, and traditional culture. One of these forms is pseudoscience, which is specific in its focus on replacing science.

The aim of the article is to determine the essential tendencies in pseudoscience representation in the context of modern mass culture.

A scientific novelty consists in the analysis of the pseudoscience inclusion into mass culture, based on its modern phenomena, the determination of trends in its representation, caused by the spread of screen media.

In the conclusion, it is determined that pseudoscience arises as a reaction to the complexity and incomprehensibility of science to the general public and at the same time seeking to replace science in the search for rational knowledge. The main trends in its representation, which exist in mass culture, are described. Namely, the confirmation of already existing ideas, present outside science; development on the ready-made knowledge basis; increased attention to the unusual while neglecting the typical; an appeal to the sacred, at the same time – its profanation.

Despite the fact that pseudoscience exists as an alternative to academic science or its denial, it relies on the authority of science, imitating its external features in the absence of scientific methodology, and develops outside the scientific community. This necessitates the popularization of science with the participation of public intellectuals as mediators between groups of society and forms of knowledge.

Key words: mass culture, modern culture, pseudoscience, science, philosophy of culture, media, rationality.

Актуальність проблеми. Користування результатами наукової діяльності за складності наукового знання зумовлює потребу в репрезентаціях науки, призначених для сприйняття пересічними людьми. Адекватність таких репрезентацій визначає наскільки ефективним та корисним буде користування науковими здобутками у повсякденному житті. Псевдонаука, що мімікрує під науку, пропонуючи її в доступній, але спотвореній формі, є суттєвим елементом сучасної масової культури. Демаркація науки та псевдонауки в ній складає важливе завдання для формування світогляду та поширення раціональних форм пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи до визначення псевдонауки докладно описані в статті «Science and Pseudo-Science» Стенфордської енциклопедії філософії редакції 2021 року, тема демаркації науки й псевдонауки розроблялася в статті «How connected are the major forms of irrationality?...» Свена Гансона, дисертації «Феномен псевдонауки як проблема розвитку сучасного наукового пізнання» Мстислава Казакова. Зв'язок науки та масової культури й сучасних вірувань досліджувався в книзі «Urban Legends: The Folklore of the Modern World» Ніка Гардінга, «Міфологічні уявлення в повсякденному житті сучасних українців: теоретико-методологічні аспекти вивчення» Юлії Буйських, монографії «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи» Анатолія Єрмоленка, а також у праці нашого авторства «Міф у контексті сучасної масової культури».

Метою статті є визначити суттєві тенденції репрезентації псевдонауки в контексті сучасної масової культури.

Виклад основного матеріалу. Техногенне, переважно урбанізоване середовище сучасної цивілізації значною мірою зумовлене розвитком науки й техніки. В ньому існує специфічна культура, якій притаманна частка не лише раці-

ональності, а конкретно елементів науки, інкорпорованих до повсякденної діяльності. Стрімкий розвиток науки, наявність у ній численних галузей та великий обсяг накопичених знань робить її недоступною для глибокого розуміння пересічною людиною. Відповідно виникає потреба у спрощенні наукових знань, їхній адаптації для сприйняття широким загалом. Згідно з Анатолієм Єрмоленком, «Оскільки наука перетворюється на незбагненну сферу, яка не піддається осягненню розумом окремої людини, то її смисли так само езотеричні, як і смисли міфології та релігії, і людина може їх сприймати тільки в готовому, транспонованому, редукованому вигляді» (Єрмоленко, 2010: 376). Для пересічного споживача такими формами слугують популярна наука, повсякденні ужиткові наукові знання, художні репрезентації науки та зрештою псевдонаука, що вирізняється претензією на заміну науки. Такими є псевдоісторія (як праці Еріха фон Денікена), альтернативна фізика (наприклад, «Споконвічна фізика АллатРа»), уфологія, гомеопатія, фізіогноміка.

Нерідко у ЗМІ використовується словосполучення «офіційна наука», що вказує на існування «неофіційної», альтернативної науки, котра через масмедіа також претендує на «офіційність», але в статусі знехтуваної, приниженої чи переслідуваної істини. Образ науковця-мученика, який бореться проти стагнаційних чи реакційних елементів суспільства, популярний у пропаганді науки, але сам ближчий до образу персонажів культу. Коректнішим є термін «академічна наука», який вказує на те, що вона стоїть на ґрунті легітимної спільноти науковців. При цьому суттєво, що оновлюваність науки дозволяє вважати науковими і застарілі факти чи уявлення, адже вони були адекватними для своєї епохи. Наука також не відірвана від суспільства з його матеріальною та духовною культурою. Мстислав Казаков щодо цього пише: «Матеріальна складова суспільства створює

інструменти пізнання, а духовна впливає на наукову етику (як, наприклад, у спірних питаннях щодо можливості клонування людини чи досліді на людях)» (Казаков, 2015: 19).

Латинське слово «pseudoscientia» використовувалося вже в першій половині XVII століття стосовно зв'язку релігії з емпіричними дослідженнями (Guldentops, 2020: 288n). Свен Хансон визначає науку в широкому розумінні як діяльність зі з'ясування фактів; того, як природа, людина та суспільство влаштовані насправді, через застосування особливої методології отримання знання та його поширення. Розмежування науки та псевдонауки має багато спільного з іншими розмежуваннями, як-от між достовірною та недостовірною журналістикою чи криміналістикою. Дослідник при цьому зазначає, що категорії «раціональне» і «наукове» не цілком тотожні. Наприклад, традиційні знання мисливців щодо полювання на диких тварин раціональні, але ненаукові. Раціональний дискурс включає практики зі встановлення фактів, а в межах цих практик своєю чергою існує наука (Hansson, 2018).

Науці властива особлива методологія, опора на попередні достовірні знання, та надана державою й міждержавними організаціями легітимність, результати чого розширюють межі невідомого та можуть ефективніше задовільняти потреби суспільства. Сучасне наукове знання, попри поширене уявлення, розвивається здебільшого колективами дослідників, а не окремими особами. Якщо в епоху європейського Відродження та Просвітництва вважалося нормою, коли одна особа розвиває кілька наук, то за сучасності науковці частіше вузько спеціалізовані. Тут також має суттєве значення тяга до створення персонажів-уособлень абстрактних понять. Як Альберт Ейнштейн може уособлювати науковця взагалі, так науковець із притаманними йому стереотипними зовнішніми рисами (лабораторний халат, складне обладнання, насичена фаховими термінами мова) уособлює науку як невидиму, проте всепроникну перетворювальну силу в сучасному світі.

Для пересічної людини постать науковця наділена певною сакральністю. Це особа, чії дії незрозумілі, котра користується специфічною мовою, входить до «таємного товариства» чи належить до особливого «роду». Описуючи

науковця як персонажа сучасних вірувань, його слід було б зарахувати до людей з надприродними здібностями, як-от знахарі чи мольфари.

Сама спеціалізація знань і праці сприяє збільшенню лакун у знанні. Відповідно зростає невизначеність, втрачається відчуття контролю над власним життям. Збільшується потреба в комунікаціях і редукованому знанні про природу та суспільство. В підсумку пересічна людина багато що знає, проте ці знання поверхневі та безсистемні. Їхнє поєднання в цілісну картину світу відбувається запозиченням образів і прийомів із позанаукових галузей життя. Там, де буквальні пояснення виявляються незадовільними, відбувається компенсація глибоко символічними формами діяльності. Як зазначено нами в праці «Міф у контексті сучасної масової культури», «складність і обсяг комунікації детермінує рівень її абстракції в знаках і символах» (Гребенюк, 2019: 88).

Зазначимо, що властивість людського мислення підтверджувати вже відоме зумовлює включення наукової термінології та техногенних образів до повсякденного мислення. Адже техногенне, урбанізоване, середовище є нормою для сучасної людини. За спостереженням Юлії Буйських, міські жителі схильні шукати підтвердження своїх уявлень у популярних медіа. Але це свідчить не про витіснення традиційного мислення науковим, а навпаки – про інкорпорацію ним у себе елементів, здатних функціонувати в його структурі (Буйських, 2012).

Згідно з Ніком Гардінгом, доступність інтернету здійснила потужний вплив на візуальну доказовість. Віра на слово витіснена «фотолегендою», візуальними «доказами» (Harding, 2016: 123). Зображення стало атрибутом достовірності. Текст сприймається істинним, якщо його супроводжує доповнення у вигляді портрета особи, графіка, схеми, фотографії. Таким чином поширюються зокрема «фейки» в соцмережах на кшталт «Фейсбуку». Розвиток комп'ютерної графіки в кінематографі (в тому числі її широка доступність ентузіастам, які потім поширюють відео у форматі «розповідей» у TikTok чи Instagram), відеоіграх, не зменшив довіру до зображень. Навпаки, змога наочно зобразити уявне сприяє переконанню, що все можливо; що все, сприймане візуально, може бути реальним буквально – якщо не в буденному

житті, то десь у всесвіті. Ідеологія цінності різноманітності, сприйняття «неправильного» як недостатньо дослідженого, культ уваги до меншин слугує каталізатором зменшення критичності. Звідси легкість віри в чудо, навіть якщо побачене суперечить загальновідомими фактам. Наприклад, відео з прольотом величезного Місяця над полюсом або кульової блискавки над коліями, чи фантастичним «китайським атракціоном», який жонгує капсулами з пасажирами.

Сучасна псевдонаука в цілому зацікавлена незвичайним, скандальним, винятковим, яке можна продемонструвати, перетворити на видовище, спектакль, залучити до них аудиторію; тим, що може трактуватися як прояв «нетутешніх» сил, якими потрібно опанувати чи з якими можна домовитися в груповій активності споживання літератури, телепередач, дописів у соцмережах, відвідання масових заходів. Масовість у такому разі додатково легітимізує пропоновані ідеї. Якщо наука спирається на виявлення закономірностей через серії повторюваних отриманих результатів досліджень, то псевдонаука тяжіє до дослідження одиничного чи нетипового. Перехресне підтвердження фактів різними методами та з різних точок зору замінюється одиничним одкровенням, інсайтом, сучасним дивом.

Карл Поппер задля розрізнення наукового знання від ненаукового пропонував такий критерій: будь-яке наукове твердження повинне бути відкритим для емпіричного спростування (ФЕС, 2002: 498–499). Цей критерій слідує з того, що відкриття нових явищ підводить суспільство до виявлення досі невідомого. Наука передбачає неповність людського знання, що спонукає до пошуку принципово нового, спираючись на уже відоме. Псевдонаука ж більше перекомбінує готові знання, щоб підтвердити уявлення, котрі вже існують поза наукою. Це ріднить псевдонауку з міфологією та фантастикою в спільному спрямуванні підтверджувати вже відоме. Проте міфологія та фантастика мають символічний характер, у них завжди можна відшукати підтекст, тоді як псевдонаука прагне замінити собою науку буквально. Таким чином вона стає обмеженням як науки, так і релігії, мистецтва чи міфології, на порубіжжі з якими виникає. Тож постає псевдорелігією чи псевдоміфологією також.

Псевдонаука може реалізуватися як альтернатива науці (гомеопатія, уфологія, «нова хронологія») та/або як заперечення науки (заперечення реальності Голокосту чи існування СНІДу). Часто псевдонауку можна розпізнати за невідповідним об'єктом дослідження. Псевдонаука часто прагне поєднати різнорідні знання, для чого вдається до конструювання власних «наук» з характерних фрагментів назв (соціоніка, фізіогноміка), чи запозичує назви академічних, але маловідомих (біоінформатика, нейроантропологія). Зазначимо, що сам лише зв'язок віддалених наук не є хибним. Наприклад, ергономіка використовує факти з психології, фізіології, гігієни, біомеханіки, антропології та технічних наук. Але такі поєднання відбуваються закономірно та консенсусно. Тоді як псевдонаука більш індивідуальна, як описує Мстислав Казаков: «Включення автором у свою теорію довільних суджень не підпорядковується правилам побудови наукової теорії та законам фізичної реальності і є суто індивідуальним актом, який являє собою певну “мовну гру”, де правила формуються однією особою» (Казаков, 2015: 59). Згідно зі Стенфордською енциклопедією філософії, псевдонаука «це те, що завідомо неправильно» (Stanford Encyclopedia of Philosophy).

Важливий утім контекст досліджуваного предмета. Наприклад, віра в чупакабру у контексті фольклористики є адекватним об'єктом, включаючи уявлення про вигляд, поведінку істоти; але фізіологія чупакабри в контексті біології безглузда. З іншого боку спекуляції на тему науки можуть бути корисні для уявних експериментів. До прикладу, в книзі «Книга Українська як бітологія. Нариси альтернативної історії» Дмитра Шурхала досліджується якою могла б бути історія України, якби певні поворотні події отримали інший результат. Існують праці з «альтернативної еволюції», що досліджують гіпотетичні процеси біологічної еволюції. Наприклад, екосистеми, де ніші ссавців цілком займають птахи.

Популярні художні твори використовують наукову образність у зображенні практик, які тотожні магичним. Як, наприклад, у кінокоміксах від «Marvel», де наука та магія проголошуються двома підходами до користування силами природи зі спільними проявами в вигляді пристроїв, графічних інтерфейсів. Узагалі в міру

того як дике природне середовище стає екзотикою, а техногенне нормою, елементи, первісно властиві жанру фентезі (ненаукової фантастики, чия образність і сюжети засновані на фольклорі, релігії та міфології) витісняються зовнішньо науково-фантастичними. Іноді це проводиться більш явно, як у відеоогрі *Horizon: Zero Dawn*, де залишки техногенної цивілізації сприймаються персонажами за магію. Але дедалі частіше наукові елементи, механізми як найпомітніші результати науки, наділяються магичними властивостями («магітек», магична технологія), як у популярних анімаційних серіалах на кшталт «Амфібії» чи «Таємниць Гравіті Фолз». Така репрезентація науки не замінює її, але важливо поширювати усвідомлення, що зображене слугує задля художніх цілей, а не достовірного показу дійсності.

Псевдонаукові теми також легко придатні для створення конфліктних ситуацій у творі, реалізуючись як фантастичні винаходи, загублені цивілізації, палеоконтакт. У цілому – нашарування наукових елементів на архетипові образи та сюжети. У цьому випадку псевдонаука претендує на світотворчу функцію, підмінюючи наукові чи релігійні основи їхнім колажем. Інкорпорує сакральні поняття, псевдонаука спрямовується пояснювати їх матеріалістично, «по-науковому». Звідси спроби описувати душу як «енергію», емоції як «тонкі вібрації», Бога, янголів – як інопланетян чи «багатомірних сутностей». Тим самим сакральне знецінюється, зникає його непізнаваність, але збільшується впевненість у контрольованості. Таким чином відбувається своєрідне богоборництво, уявне переведення хаотичного, надприродного, позалюдського, в категорії людського, освоєного. В цьому сенсі псевдонаука раціональна за своєю метою, але ірраціональна за шляхом її досягнення та витоками.

На рівні державної ідеології, національної самоідентифікації спостерігаємо такі метафоричні формулювання, відірвані від своїх наукових основ, як «вишиванка – генетичний код нації», маніпуляції фактами, як у випадку перебільшення зв'язку української мови з санскритом (брошура Михайла Красуського).

Базова освіта, чия основа наукова, створює базис світогляду, якого проте на практиці виявляється недостатньо для широкого усвідомлення різноманітності та складності світу.

Прагнення простих швидких відповідей на нагальні питання зумовлює пошуки приземленої науки, що при своїй обмеженості претендує на заміну всієї різноманітності наукового знання. Самі науковці як продуценти та споживачі наукового знання далеко не завжди мають змогу ефективно популяризувати його через мистецтво чи публіцистику. Але цю функцію можуть виконувати публічні інтелектуали, наближені до наукової спільноти. Використовуючи редуковані форми знання як вступ до його обшару, і явно це демонструючи, можливо досягати продуктивного співіснування та взаємозбагачення науки, культу, релігії, міфології, мистецтва, повсякденного знання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Псевдонаука виникає як реакція на складність і незрозумілість науки широкому загалу.

Її характерне підтвердження вже наявних уявлень, присутніх поза наукою. Вона розвивається на субстраті готового знання, поєднуючи його фрагменти для відповідності вже наявній концепції. Псевдонаука шукає нового знання в чудесах, у аномальному, невизначеному, при нехтуванні типовим. Загалом прагнене до одкровення, що раптово повідомляло б істину. Вона профанує священне, намагаючись пояснити надприродне через наукові чи наукоподібні поняття й терміни.

Спостерігаючи дію певної сили чи закономірності, сучасна цивілізована людина шукає їм пояснення, що узгоджувалося б з уже наявним досвідом, закріпленим у традиції. Авторитетність науки зумовлює її карго-культ, використання атрибутів науки. Сама наука постає в масовій культурі як статична, заздалегідь оформлена магична сила, що може бути успадкована, вкрадена, якої можна навчитися чи отримати як дар від вищої сили. За такого її сприйняття розвиток суспільства окреслюється як перекомбінація вже доступного, як цикл повторень і наслідувань, що зумовлює привабливість новітньої архаїки.

Далеко не завжди наука здатна задовільнити запит суспільства на відповіді щодо влаштування світу, особливо якщо такі відповідні потрібні швидко. Це зумовлює потребу в розвитку популярної науки, її більш переконливих репрезентаціях, що спонукають до інтенсивного розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Guldentops, Guy (2020). "Nicolaus Ellenbog's 'Apologia for the Astrologers': A Benedictine's View on Astral Determinism", *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 62, pp. 251–334.
2. Hansson, Sven Ove (2018). "How connected are the major forms of irrationality? An analysis of pseudoscience, science denial, fact resistance and alternative facts", *Mètode Science Study Journal*, 8, pp. 125–131.
3. Harding, Nick (2016). *Urban Legends: The Folklore of the Modern World* / Nick Harding. Oldcastle Books Ltd, 160 p.
4. Science and Pseudo-Science (2021) / Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-science> (15.04.2023)
5. Буйських, Ю. (2012) Міфологічні уявлення в повсякденному житті сучасних українців: теоретико-методологічні аспекти вивчення. *Народна творчість та етнологія*. № 6. С. 64–72.
6. Гребенюк, А. В. (2019) Міф у контексті сучасної масової культури. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Київ, 220 с.
7. Єрмоленко, А. М. (2010) Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія. К. : Лібра, 2010. 416 с.
8. Казаків, М. А. (2015) Феномен псевдонауки як проблема розвитку сучасного наукового пізнання : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02 – діалектика та методологія пізнання. Одеса, 222 с.
9. Поппер, Карл. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ Поппер, Карл : Абрис, 2002. С. 498–499.

REFERENCES:

1. Guldentops, Guy (2020). "Nicolaus Ellenbog's 'Apologia for the Astrologers': A Benedictine's View on Astral Determinism", *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 62, pp. 251–334.
2. Hansson, Sven Ove (2018). "How connected are the major forms of irrationality? An analysis of pseudoscience, science denial, fact resistance and alternative facts", *Mètode Science Study Journal*, 8, pp. 125–131.
3. Harding, Nick (2016). *Urban Legends: The Folklore of the Modern World* / Nick Harding. Oldcastle Books Ltd, 160 p.
4. Science and Pseudo-Science (2021) / Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-science> (15.04.2023)
5. Buislykh, Yu. (2012) Mifolohichni uiavlennia v povsiakdennomu zhytti suchasnykh ukrainsiv: teoretyko-metodolohichni aspekty vyvchennia. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. № 6. S. 64–72.
6. Hrebenuk, A. V. (2019) Mif u konteksti suchasnoi masovoi kultury. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. dys. ... kand. fil. nauk : 09.00.04 – filososka antropolohiia, filosofiiia kultury. Kyiv, 220 s.
7. Yermolenko, A. M. (2010) Sotsialna etyka ta ekolohiia. Hidnist liudyny – shanuvannia pryrody : monohrafiia. K. : Libra, 2010. 416 s.
8. Kazakov, M. A. (2015) Fenomen psevdonauky yak problema rozvytku suchasnoho naukovoho piznannia : dys. ... kand. fil. nauk : 09.00.02 – dialektyka ta metodolohiia piznannia. Odesa, 222 s.
9. Popper, Karl. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv Popper, Karl : Abrys, 2002. S. 498–499.